

Янги эстетиканинг шаклланиши

(XX аср ўзбек адабиётшунослиги)

а) миллий адабиёт ва умумназарий талқин муаммолари

XX асрнинг биринчи чорагида Туркистонда янги эстетика шаклланди. Бунинг қатор объектив ва субъектив омиллари бор, албатта. Аввало шуни айтиш жоизки, Туркистон халқи янги асрга мустамлака ўлароқ қадам қўйди. Мустамлакачилик сиёсати бир томондан миллатнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига ғов бўлган бўлса, бошқа ёқдан унинг бу йўлда янги имкониятлар излашига, уйғонишига замин ҳозирлади. Ихтиёрсиз равишда Туркистонни /арб цивилизацияси билан боғлаб турувчи транзистор вазифасини ўтади. Иккинчидан, чор ҳукумати ва унинг тасарруфида бўлган мустамлака миллатлар маданий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар Туркистон ҳаётига бевосита таъсир кўрсатди. Учинчидан, мустамлака миқёсида содир бўлган фавқулодда ҳодисалар (турли характердаги урушлар, исёнлар, инқилоблар каби) миллат онгида муҳрини қолдирди. Тўртинчидан, дунё халқлари билан бўлган маданий алоқалар ҳам беиз кетмади. Бешинчидан, саналган омиллар билан биргаликда Туркистон халқи бир пайтлар дунё тан олган Шарқ цивилизациясининг вориси эди. Ушбу халқ бу даврга келиб, ўзининг қадим анъаналарини муайян даражада йўқотаётган бўлса-да, маънавий кадриятлар ва генетик нуқтаи назардан бундай ворисийлик қонуний эди.

Демак, XX аср бошлари Туркистонда янги эстетика юзага келиши ҳақида фикр юритганда, ушбу ўзаро боғлиқ беш омилни ҳисобга олиш жоиз. Уларнинг қай бири самаралироқ, аҳамиятлироқ, деган масала эса бевосита бу давр илмий-адабий муҳити тадқиқи жараёнида кўринади.

Янги эстетиканинг шаклланиши том маънода диалектик қонуният асосида бўлди. Шаклланиш жараёнида санаганимиз омиллар баъзан фикрлар хилма-хиллиги, баъзида зиддиятли баҳслар тусини олди. Хусусан, адабий анъаналарнинг сийқа такрори, янги бадиий кашфиётлар қилиш салоҳиятидан йироқлашиш, эстетик тафаккурда кўринган турғун ҳолат, деб баҳолана бошлади. Шарқшунос А. Н. Самойловичнинг 1908 йили Хева адабий муҳити билан яқиндан танишуви натижасида келган хулосалари эътиборимизни тортади: «Аҳмад Табиб ва бошқа хеваликларнинг, умуман Ўрта Осиёликларнинг, - деб ёзади олим, Чиғатой адабиёти олтин асрининг шеърини асарларини чиндан ҳам кўр-кўрона, рангсиз ва жонсиз такрор этувчи ҳозирги Ўрта Осиё туркий шеърини тохуш муносабатларида мутаассиб Ўрта Осиё ва бошқа мусулмон-туркий мамлакатлар ва областларда бўлгани каби янги даврнинг бошланишидан бир нишона кўраман».

Профессор Бегали Ҳосимов шоир ва драматург Иброҳим Давроннинг «Адабиётимиз ва шоирларимиз» (ТВГ, 1909, 47-сон.) номли мақоласини янги эстетик қарашлар нуқтаи назаридан текширар экан, шундай хулосага келади: «Муаллиф (И. Даврон – У. Ж.) шоирнинг ижтимоий тушунчасини, давр эҳтиёжларини ҳис этиш ва қондира олиш даражасини иқтидори мезони қилиб олмоқда»¹. Шунга яқин қарашни биз Ҳожи Муъинда ҳам учратамиз:

Гуфтан аз шеър нагуфтан аъло,
Максуд аз шеър бибошад маъно...

(Яъни шеър айтишдан масад, мазмун-маъно бўлмас экан. Унинг айтилганидан айтилмагани яхши.)² Чўлпоннинг «Адабиёт надир?» деб номланган мақоласида: «Адабиёти ўлмағон ва адабиётининг тараққийсиға чалишмағон ва адиблар етиштирмағон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум олуб, секин-секин инқироз бўлур», деган жумлаларни ўқиймиз.³

Кўринадики, мавжуд эстетик қарашлардан қоникмаслик (Аҳмад Табибий) бадий асарда давр муаммоларини кўриш истаги (И. Даврон), бадий асар қимматини янги мазмунда деб билиш (Ҳ. Муъин), адабиёт равнақини жамият, миллат тараққиёти билан бир бутунликда талқин этиш (Чўлпон) янги эстетиканинг илк босқичи учун хос хусусият бўлган. Ҳқисқа фурсатда бундай қарашлар эстетик баҳсларга айланди. Матбуот баҳс майдони вазифасини бажарди.

Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг «Шоир жанобларга илтимос» мақоласи ўша давр адабий тафаккурида рўй бераётган муҳим ўзгаришлардан далолат эди. Мақолада замондош шоирлар ижод этаётган асарлар ғоявий-тематик жиҳатдан иккига ажратилади: Ишқий шеърлар, миллий шеърлар. Муаллиф ишқий шеърлар деганда, асосан, анъанавий шеърларни назарда тутди. Анъанавий шаклнинг кўр-кўрона такрорига, хусусан, мувашшахчиликка қарши чиқади. Миллий ўлароқ замонавий мазмун ва шаклга эга бўлган асарлар ёзилиши, уларда миллатнинг орзу-армонлари акс эттирилиши, ҳар қандай бадий асар миллат тараққийсига хизмат қилиши лозимлигини таъкидлайди. Татар замонавий шеърляти, жумладан Абдулла Тўқай ижодини ибрат қилиб кўрсатади.⁴

Мирмуҳсинга жавобан Васлий Самарқандий «Шеър ва илми балоғат» номли мақола билан чиқади.⁵ Шарқ адабиётшунослигида «илми балоғат» ва «муҳассиноти лафзия» каби истилоҳлар шеърнинг мазмун-моҳияти, шоирнинг ифода йўсинидаги нозиклик каби

¹ Ҳосимов Б. Излай-излай топганим. –Т. : / . /улом, 1983, 92-бет.

² Шожи Муъин. (Мешрий) Шеър ва шоир. Самар=анд, газ., 1913, 13 август.

³ Чўлпон А.Адабиёт надир? //Садойи Туркистон, 1914, 3 июн.

⁴ ТВГ. 1914, 72-сон.

⁵ «Садойи Фарона», 1914, 68-сон.

хусусиятларни ўзида мужассам этади. Бу илмлар туркий шеъриятда ҳам (Навойи, Бобур, Фурқат кабилар ижодида) ўзининг юқори чўққисига кўтарилган, Васлий каби даврнинг анъанавий шоирлари эса уни мукаммал эгаллаган эдилар. Бироқ кейинги даврларда илми балоғат баъзан ўта жўн, ҳатто бир ёқлама талқин этилардики, Мирмуҳсин айнан шундай жиҳатларни танқид этган эди. Иккинчидан, у миллий шеърлар деганда янги замон шеъриятининг халқчиллашувини назарда тутган, анъанавий илми бадиъ руҳида шаклланган Васлийнинг янги эстетик принциплари (бундай қарашлар Васлийга танқид руҳида етиб келганини ҳисобга олганда) бирдан қабул қила олмаслиги табиий эди. Шу сабаб бўлса керак, у Мирмуҳсинга нисбатан «илмсиз», «илми балоғат», «муҳассиноти лафзия»дан беҳабар, деган сўзларни қўллайди.

Васлий мақоласи муносабати билан қилган чиқишида Мирмуҳсиннинг шеър ва шоир ҳақидаги қарашлари ижтимоий-эстетик тезис шаклини олган. У қатъий суратда «шоир замонанинг лисони» бўлишини, ўз асарлари билан миллий тафаккур ривожига хизмат қилиши лозимлигини айтади.⁶

Профессор Б. Ҳосимов Мирмуҳсиннинг бундай хулосага келишида турк адиби Тавфиқ Фитратнинг таъсири борлигини ёзади.⁷

Умуман, бундай баҳсларнинг 1915-16 йилларда «Ойна», «Ал-ислоҳ» журналлари саҳифаларида ҳам давом этгани маълум.

Абдулла Авлонийнинг машҳур «Гапурманглар» радибли шеърини ҳам маълум маънода ўз замондош шоирларига мурожаати, жорий адабий қарашлар билан баҳси дейиш мумкин. Ҳуйидаги мисраларда адибнинг мавжуд эстетик тамойиллардан қоникмаётганлиги яққол акс этган:

Сиза арзим будур, эй шоирон, ишқия назм этманг,

Ҳалам қош, зулфи сунбул, сарви қоматдан гапурманглар!..

Шеърнинг сўнги байтида янги эстетик қарашнинг учқунларини кўрамиз. Хусусан, у:

Келинг, эмди ёзайлук, сўзлашайлук камчиликлардан,

Етар Ҳижронлиғ эмди, жоми ишратдан гапурманглар!..⁸

Деб ёзар экан, айнан миллатнинг маънавий, иқтисодий турмушидаги «камчиликлар»ни кўзда тутди. Бундай фикрлари билан А. Табибий, И. Даврон, М. Фикрий, Ҳ. Муъин, Чўлпон қарашларини тасдиқлайди.

Даврининг етук шоирларидан бўлган Анбар Отин бир ғазалида:

Шоир эрсанг, вақти-вақти бирла мушоира қил,

⁶ Шермушаммедов М. Шеърим ва унинг натижаси. ТВГ., 1914, 85-сон.

⁷ Ҳосимов Б. Излай-излай топганим., - Т.: //улом, 1983, 97-бет.

⁸ Авлоний А. Икки жилдлик, I-жилд, - Т.: Маънавият, 1998, 149-150-бет.

Ул Ҳазиний тўдасига кирибон мунозара қил...

деб ёзган, бироқ мунозаранинг мақсади борасида маълум ишоралар билан чекланган эди. Асосий мақсад шоиранинг бошқа бир шеърида очик-ойдин ифода топган. Мазкур ғазал даврининг илғор шоири: диний-тасаввуфий, ижтимоий-маърифий мавзуларда қалам тебратган Каримбек Камийга мурожаат тарзида ёзилган.

Эй, Камий шоирлик ичра мунча қилманг лоф-қоф,

Муҳйидек мунча узоққа кетдингиз то кўҳи қоф?

Ул Ҳазиний пайрави бўлмоқ ила топмас назар,

Шоир ўлмоқдан умиди бўлса қилмас ҳеч лоф.

Ушбу мисралар мазмунидан шоиранинг анъанавий эстетикадан кўнгли тўлмаётгани, демакки ўзининг муайян қарашларини ўртага ташлашга ҳозирланаётгани англашилади. Кейинги мисраларда («Шеър ёзсангиз халойиқ ҳолидин мавзу этинг, Аввало ўйланг, эл ичра зиндаги қай хилдадир»)⁹ шоиранинг эстетик позицияси тўла намоён бўлади. У халқ, миллат ҳаётидан ёзиш, халқнинг турмуш тарзини ёритиш замонавий шоирнинг вазифаси эканини айтади. Соддароқ шаклда бўлса-да, адабиётнинг халқчиллиги, ифодада реалистик йўлни ёқлайди. Ушбу олти байтли ғазалда Камий, Ҳазиний, Муҳйи каби шоирларнинг ижодий йўлига нисбатан Анбар Отиннинг оппозицияси очик кўринади. Шоира ўзи билан маслакдош шоирлар сифатида Муқимий, Завқий ва Шавқийларни тилга олади. Бундан шаклланиб келаётган янги эстетика бевосита анъанавий эстетиканинг таркибидан ўсиб чиққани англашилади. Негаки, шоира ажратиб кўрсатган ҳар икки гуруҳ вакиллари ижодида вақти-вақти билан анъанавий эстетика ҳамда янги эстетиканинг синтези кўзга ташланади.

Масалан, Анбар Отин бевосита мурожаат этган Камий ижодида, ҳали XIX асрнинг 90-йилларидаёқ ёзилган шундай мисралар учрайдики, унинг мазмунига эътибор қилайлик:

Ўқунг ашъори бикру фикрни айланг тасарруфким,

Аторуд ташласун қўлдан қаламни кўкда ҳайратдин...¹⁰

Яъни: шундай шеър ўқингки, ундаги мазмун (фикр)нинг зўрлигидан Аторуд (қаламкашларга ҳомий юлдуз) ҳайратда қолсин ва қўлидаги қаламини ташлаб юборсин. Демак, шоир шеърдаги фикр (интеллект)нинг аҳамиятини юқори қўймоқда. Шеърнинг таъсир кучини, бадиий юксаклигини мазмунда, деб таъкидламоқда.

Ўзбек адабиётига янги адабий тур ва жанрларнинг кириб келиши ўзига хос эстетик ходиса, миллат тафаккуридаги кўтарилиш жараёни десак, хато бўлмайди. Маълумки, 10-йилларда ўзбек адабиёти янги шеърий шакллар билан бир қаторда, тамоман ноанъанавий

⁹ Ўзбек шоирлари баёзи: Дилшод, анбар Отин. – Т.: 1994, 29-бет.

¹⁰ Камий. «Дилни обод айлангиз » Т.: Маънавият, 1998, 18-бет.

бўлган насрий ва драматик жанрлар билан ҳам бойиди. Жумладан, драматургия қисқа фурсат ичида оммалашиб кетди. Янги жанрлар татбиқи билан боғлиқ илк эстетик баҳслар ҳам айнан драматургия борасида бўлди.

Махмудхўжа Бехбудийнинг «Театр надур?» номли мақоласи драма асарларини тарғиб этиш йўлидаги дастлабки жиддий уринишлардан эди.¹¹ Мақола моҳият эътибори билан кўпроқ таништирув, ахборот, тарғибот характерида. Чунки Бехбудий ўз мақоласида, асосан, ўқувчи ва драматик асар, миллат ва театр каби масалаалрга тўхталган. Мавжуд жамиятнинг интеллектуал даражаси, маънавий кадриятлари, қизиқишлари, интилишларидан келиб чиқиб, маълум тушунчани изоҳлашга уринган. Бироқ худди шу бирламчи тадқиқот ўзига хос назарий-эстетик моҳият ҳам касб этади. Муаллиф театрни «ибратхона», «таъзири адабий», «ойна» деб таърифлар экан, драматик турнинг муайян аудитория воситасида ривожланиши, ижтимоий-эстетик аҳамияти, ҳаётий ҳодисаларни акс эттириш усули каби соф назарий масалалар ҳам табиий талқинини топади. Ҳолаверса, Бехбудий драматик турнинг: трагедия, комедия, драма жанрлари устида мухтасар тўхталиб ўтади. Бу жанрларга хос энг муҳим хусусиятларни кўрсатишга ҳаракат қилади.

Бехбудий қарашларини ахлоқий-эстетик тамойиллар асосида таҳлил қилиш йўлида Васлий Самарқандий «Шариати Исломия» мақоласини ёзган.¹² Бехбудий талқинларининг фикхий масалалар билан нақадар мос келиши борасида фикр юритган. Муаммони шариат мезони асосида ҳал этишга уринган ва асосий масала борасида Бехбудийни далил ва мантик юзасидан танқид остига олган. Инкор этган. «Ойна» журналининг 1915 йил 50-сонида Васлийга жавобан Бехбудийнинг «Театр, мусиқа, шеър» номли мақоласи чоп этилган. Бехбудий дастлабки мақоласида билдирган фикру қарашларини эндиликда шеърий, ахлоқий, ижтимоий жиҳатдан мукаммаллаштиради. Миллат, хусусан, ислом миллати манфаатларидан келиб чиқиб тушунтиради. Жадид эстетикасининг асосчиларидан бири сифатида театрнинг миллат тарбиясидаги аҳамияти урғу беради.

Хуллас, янги эстетиканинг шаклланиш босқичидаги баҳс-мунозаралар адабиётнинг моҳияти, умуман, инсоният ҳаётидаги ўрни, вазифаси, ижодкор шахсияти, дунёқараши, ижод қилишдан мақсади; жумладан драматургиянинг ўзига хосликлари, эстетик қиммати, тарбиявий аҳамияти каби муаммолар атрофида кечди. Баҳснинг туғилиши, бориши, кўтарилган муаммолар табиий, аниқроғи диалектик қонуният асосида бўлди. Натижада шаклланаётган янги эстетик тафаккур миллатнинг ижтимоий турмуши, интеллектуал, маънавий тараққиёти билан уйғунлашиб кетди. Шу билан бирга, XX аср ўзбек эстетик тафаккури тарихида муҳим бир босқич бўлиб қолди.

¹¹ Бехбудий М. Театр надур\Ойна, 1914, 29-сон.

¹² «Садойи Фар\она», 1914, 83-сон.

Академик Иззат Султон «Адабиёт назарияси» китобида «адабиёт» сўзининг «махсус тор луғавий маъносини» белгилаш йўлидаги дастлабки уриниш сифатида А. Авлонийнинг «Адабиёт. Миллий шеърлардан биринчи жуз» (1909) асарини кўрсатади. 20-йиллар адабий жараёни «адабиёт» терминини ҳаёт тасдиғидан ўтказгани... Аммо бу «адабиёт» терминини барқарорлаштириш жабҳасидаги курашнинг тамом бўлганини кўрсатмаслиғини айтади. Далил қилиб, «адабиёт» термини билан «ёзғич» сўзининг параллел ишлатилганини кўрсатади.¹³ Ушбу фикрларга шуни илова қилиш мумкинки, 10 йилларда Авлонийга замондош бошқа адиблар ижодида ҳам бу йўлда маълум уринишлар бўлган. Масалан, Чўлпон ўзининг бадиий адабиёт ҳақидаги фикрлари тажассум топган мақолаларидан бирини «Адабиёт надир?» деб номланган. Демак, адабиёт истилоҳини махсус тор маънода қўллаган. Ашурали Зоҳирӣ «Она тили» номли мақоласида («Садойи Фарғона». 1914, 13 апрел) «... китоб, рисола, газета, журнал ва бошқаларга бир сўз билан «адабиёт (литротур) дейиладир», деб ёзади. Бу билан истилоҳнинг тор ва кенг маъноларини бир бутунликда талқин этади. Фитрат «Шеър ва шоирлик» мақоласида «...адабиётдаги энг катта хунаримиз бўлгон тақлидчиликдан турк шеърининг бошини сақламоқ лозим», деб ёзганида, шубҳасиз, адабиёт истилоҳининг махсус маъносида қўлланган.¹⁴ 20-йилларда том маънода адабиётнинг тор луғавий маъноси белгиланди дейишимиз етарли асослар бор. Негаки, бу даврга келиб, турли йўналишдаги илмий-адабий тадқиқотларда истилоҳни махсус маънода қўллаш расмга кирган. Далил тариқасида ушбу мухтасар таснифни келтириш мумкин:

А) адабиёт тарихи ва адабий жараён ҳақидаги мақолаларда (Саъдий А. «Октябр ўзгариши ва ўзбек адабиёти» 1921, «Гўзал санъат дунёсида» 1922, «Чиғатой ва ўзбек адабиёти ҳам шоирлари» 1922; Номалум муаллиф: «Жадидчилик даврига бир қараш» 1923 («Туркистон газетаси»); Маҳмуд В. «Навойгача турк адабиёти» 1926; Олим /. «Адабиёт тўғрисида хато бир назар» 1925; Фитрат А. «XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш» 1929, «Чиғатой адабиёти» 1929 ва ҳ.к.;

Б) адабий меросга доир мажмуаларда, адабиёт тарихини даврлаштиришда Айний С. «Намунаҳои адабиёти тоҷик» 1926; Фитрат. «Энг эски турк адабиёти намуналари» 1927, «Ўзбек адабиёти намуналари» 1928 ва ҳ. к.;

В) назарий йўналишдаги мақола ва рисолаларда Саъдий А. «Адабий ҳам назарий адабиёт дарслари» 1923; Маҳмуд В. «Навойгача турк адабиёти» 1926; Фитрат А. «Адабиёт қодалари» 1926; Ҳошим О. «Пролетариат ва Чиғатой адабиёти» 1928, «Адабий мерос ва Чиғатой адабиёти» 1929 ва ҳ. к.

¹³ Ҳаранг: Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ё=итувчи, 1980, 8-бет.

¹⁴ Фитрат А. Шеър ва шоирлик= Иштирокиюн, 1919, 25июл.

Демак, 10-20-йилларда, баъзи истисноли жихатлардан қатъи назар, адабиёт истилоҳининг тор луғавий маъноси белгиланган. Адабиёт тарихи, адабий жараён ва адабиёт назариясига оид ишларда махсус маънода қўлланилган. Адабий мерос намуналари адабиёт номи остида чоп этилган ва илмий асосда даврлаштирилган.

1913 йилда Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси нашр этилган, 1914 йилнинг 27 февралда «Турон» труппаси томонидан сахналаштирилган. Шу муносабат билан «Ойна» журналининг 14-сонда «Туркистонда биринчи миллий театр» сарлавҳали илк театр тақризига дуч келамиз. Мазкур театр тақризи актёрлар маҳорати, пьесага тамошабинларнинг муносабати ҳақидаги фикрлардан ва асар сюжетининг жўнроқ такроридан иборат. Бироқ тақризнинг биринчи парда ҳақидаги бўлимида муаллифнинг (муаллифнинг кимлиги номаълум) шундай хулосаси бор: «Бу парданинг натижаси кулгу ва ибрат, ҳатто маънавий йиғламоқ». Ушбу мухтасар хулосадан театр санъати, хусусан драматургиянинг таъсир доираси, ундаги уч муҳим жихат ҳақидаги фикрлар англашилади. Биринчидан, пьеса воқеалари бевосита аудитория (томошабин) ҳаётдан олиб ёзилгани; «кулгу»дан мурод адабиётнинг кучи туфайли томошабин (жамият) ўз-ўзидан кулиши. Иккинчидан, кулги асносида ундан ибратланиши. Учунчидан, пьеса таъсирида изтиробга тушиши, ўз ҳолига ўзи «маънавий йиғилиши», илмий термин билан айтганда, катарсис ҳолатининг рўй бериши. Хуллас, биринчи миллий пьесанинг сахналаштирилиши муносабати билан ёзилган, юзаки қарашда ўта ибтидоийдек тасаввур берадиган мазкур театр тақризида (гарчи жўнроқ тарзда бўлса ҳам) драмага хос баъзи назарий жихатлар ёритилгани маълум бўлади.

Адабиётшунос Ш. Ризаевнинг аниқлашича, 1911-16 йиллар оралиғида ўттиздан ортик миллий пьесалар ёзилган.¹⁵ 10-20-йиллар матбуотидан бизга маълумки, чоп этилган, сахналаштирилган ҳар бир пьеса хусусида махсус чиқишлар бўлган. Бу йўлда « биргина Ашурали Зоҳирийнинг «Томошабин» таҳаллуси билан ўнлаб тақризлар ёзгани ёки Мирмулла Шермухаммедовнинг «Иштирокиюн» газетаси саҳифаларида» йигирмага яқин тақризлари эълон этилгани ҳақида мутахассислар маълумот берадилар.¹⁶ Худди шу йилларда Фитрат пьесалари муносабати билан ўттизга яқин театр тақризларининг ёзилгани бизга маълум. Демак, драма жанрининг адабиётга ҳамда жамият ҳаётига кириб келиши илмий-адабий муҳитни ўта жонлантириб юборган. Эстетик тафаккур ривожига сезиларли таъсир ўтказган. Бу нималарда кўринади: биринчидан, гарчи театр тақризларида муайян пьесанинг сахна варианты хусусида сўз кетса ҳам, асар тили, ғояси, сюжети, қаҳрамонлари,

¹⁵ Ризаев Ш. Жадид драмаси. – Т.: Шар=, 1997, 128-129-бет.

¹⁶ Болтабоев Х. XX аср бошлари Ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Ф, ф.д.дисс. автореф.-Т.:1996, 14-бет.

воқеликнинг (актёр томонидан) талқини, пьеса ва томошабин масалаларига эътибор қаратилган. Яъни сахна асарларига фақат миллат ҳаётидаги янги маданий ҳодиса деб эмас, балки адабиётдаги янги эстетик жараён сифатида ҳам ёндашилган. Бундай хусусиятлар, айниқса, Фитрат, В. Маҳмуд, Чўлпонлар ёзган тақризларда яққол кўринади. Иккинчидан, тақризчилик, кейинги босқичларида, бирор пьесанинг яхлит тадқиқотига айланган. Бунинг натижасида адабий-назарий таҳлил принциплари шакллана борган.

В. Маҳмуднинг «Ҳинд ихтилолчилари» (Фитрат асарига бағишланган) мақоласи шундай ишлар сирасига киради.¹⁷ Кузатишлар мазкур мақола қуйидаги хусусиятлари билан театр тақриزلаридан фарқ қилишини кўрсатади:

А) театр тақризларидаги каби тадқиқот объекти қилиб пьесанинг сахна варианты эмас, балки асл матн олиниши;

Б) пьеса моҳиятини очишда бадиий таҳлилнинг етакчилиги;

В) асар қаҳрамонлари актёрлар талқинида эмас, айнан муаллиф талқинида ўрганилиши;

Г) пьесага бадиий ҳодиса сифатида қаралиши ва ҳ. к.

В. Маҳмуд мақоласининг ўзига хослиги қуйидагиларда кўринади:

1. «Ҳинд ихтилолчилари» (умуман драма асари) ўзбек адабиётшунослиги тарихида илк бор «уч бирлик» қонунияти асосида текширилган.

2. Пьесадаги қаҳрамонлар дунёси ҳаётий ва бадиий мантиқ синтези асосида кузатилган.

3. Муаллиф ва қаҳрамон муносабати фалсафий дунёқараш ва бадиий нутқ муаммоси юзасидан ўрганилган.

4. Асарнинг тили ва услубига эътибор қаратилган.

Кўрсатиб ўтилган хусусиятларнинг ҳаммаси ҳам мақолада мукамал акс этган деб бўлмайди. Уларнинг бири яққолроқ кўзга ташланса, бошқаси фақат элемент тарзида намоён бўлади. Баъзи ўринларда муаллифнинг таҳлил усулида жўнлашиш ҳолатлари сезилади. Аммо, бундан қатъи назар, ушбу тадқиқот 20- йиллар эстетик тафаккуридаги муайян силжишдан далолат беради.

20-йилларнинг ўрталарига келиб, маълум адиб ижоди ёки бирор давр адабиётининг ижтимоий-эстетик жиҳатдан ўрганишга интилиш кучайган. Ҳатто 10-йиллардаёқ бундай характердаги чиқишлар бошлангани маълум (М: М. Шермухаммедовнинг «Шоир жанобларга илтимос», Расулийнинг «Шоир ва миллий шеърларимиз», Иброҳим Давроннинг «Исҳоқхон Ибрат» мақолалари). Бироқ уларда кўпроқ таништирув, тарғиб,

¹⁷ Маҳмуд В.»Ҳинд ихтилолчилари»\\Туркистон,1923,17-20-21октябр.

ижтимоий танқид руҳи етакчилик қилган. Биз назарда тутаётган мақолаларда эса илмий-назарий талқин бош планга чиқади.

«Туркистон» газетасининг 1923 йил 29 август сонидан чоп этилган «Жадидчилик даврига бир қараш» мақоласи шундай тадқиқотлардан биридир.¹⁸ Мақолада жадидчилик ҳаракатининг майдонга келиш даври, ижтимоий моҳияти, баъзи вакиллари ва энг муҳими жадид адабиётига хос тамойиллар ҳақида гап кетади. Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), А. Авлоний каби жадид шоирлари ижодидан намуналар келтирилади. Ушбу намуналар мисолида жадид адабиётининг анъанавий адабиётдан фарқли томонларини кўрсатишга ҳаракат қилинган. Демак, 20-йилларнинг бошларига келиб, янги эстетиканинг шаклланиш жараёни ниҳоялана бошлаган. Натижада уни илмий-назарий нуқтаи назардан баҳолаш учун шароит этилган.

В. Маҳмуднинг «Турк шоири Ажзий» мақоласи ҳам юқоридаги хулосаларимиз тасдиғига хизмат қилади.¹⁹ Бир қарашда мақола адабий портрет йўналишида ёзилгандек тасаввур беради. В. Маҳмуд ижодини ўрганган Б. Каримов ҳам мазкур мақолани айнан «адабий портрет» («Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд». – Т.: Университет, 2000.), деб беради. Бунга маълум асос ҳам бор, албатта. Бироқ мақолани, умуман янги давр эстетик тафаккури нуқтаи назаридан кузатганимизда, Ажзийнинг бир восита, асосий мақсад эса жадид эстетикасининг етакчи принципларини белгилаш экани маълум бўлади. Восита бўлиб айнан Сиддиқий-Ажзий хизмат қилгани ҳам тасодиф эмас. Чунки у жадид адабиётининг типик вакилларида, В. Маҳмуд таъбири билан айтганда, «жадид бўлиш ила эски (анъанавий маъносида – У. Ж.) шеърларини йиртиб, ёндируб ташлағон» адиблардан эди.

Мақолада эстетик идеални белгиловчи мезон қилиб шарқона «ишқ» истилоҳи олинган. В. Маҳмуд: «Ажзийнинг ишқи» деганда айнан унинг адабий-эстетик қарашларини, шу билан бирга, жадид адабиётига хос эстетик тамойилларни назарда тутганига шубҳа йўқ. У эътибор қаратган биринчи масала анъанавий эстетика билан янги эстетика орасидаги нозик фарқланишларни назарий асослаб беришдан иборат эди. Анъанавий Шарқ эстетикасида ишқнинг асосан, икки кўриниши фарқланади. Булар: ишқи мажозий, ишқи ҳақиқий. В. Маҳмуд ишқ истилоҳини эстетик принцип сифатида талқин этар экан шундай ёзади: «Бунинг ишқи (Ажзий назарда тутилади – У. Ж.) на у тасаввуф

¹⁸ Ма=ола шажман анча салмо=ли былиб, тахминан 6-8 сачифани (икки интервал машинка ёзувида) эгаллайди. Муаллифи номаълум.

¹⁹ Миллий уй\ониш даври ўзбек филологияси масалалари. – Т.: Университет, 1993, 76-85-бет. (Ма=олани «Ин=илоб» журналининг 1924 йил, II-сонидан Б. Ҳосимов нашрга тайёрлаган.)

ишқидур, на реалист шоирнинг зоҳирий ишқидур. Шоиримиз ошиқдур, маъшуқа эса халқдур, миллатдур».²⁰

В. Маҳмуд жаҳид адабиётига хос эстетик принциплари Ажзий шеърлятидаги образ ва тимсолларнинг ички функционал ўзгариши мисолида кўрсатади. Яъни анъанавий ошиқ ёр васлига интизор бўлса, Ажзий ўз интизорлигини шундай изҳор этган:

Ватан харобаси истилоҳина интизоридаям,

Бу интизорима бир интизордур боис...

На ўлди миллат ўлуб эътибордир маҳрум,

Бу йўлда маслаки безътибордур боис.²¹

Шу тариқа анъанавий ошиқ – маъшуқа, дўст – ағёр, ҳажр – висол, соқий – май каби поэтик образ ва тимсоллар жаҳидона, янги ижтимоий талқин топади.

В. Маҳмуднинг фикрича, ижтимоий тафаккур эстетик тафаккур билан айнан бир нарса эмас. Балки ижтимоий тафаккур эстетик тафаккур такомилли жараёнидаги бир босқич холос. Мақоланинг иккинчи бўлими «Ажзийнинг ижтимоий фикри», деб номланиши ҳам шундан дарак бериб турибди. Муаллиф ажзийлар ижтимоий тафаккуридаги ўзгаришларга бош сабаб қилиб, рус истилоҳини кўрсатади. Адабий манбалар ва бевосита ўзи кузатган реал воқелик мисолида жаҳид эстетикасига хос икки босқични фарқлайди. Биринчи босқич маърифатчилик, иккинчи босқич ижтимоий-сиёсий босқич. Жаҳид адабиётининг йирик тадқиқотчиси Б. Ҳосимов хулосалари билан юқоридаги фикрлар деярли фарқ қилмайди. «Туркистонни саводли ва маърифатли, тўқ ва фаровон, озод ва обод ватанга айлантириш, - ёзади Б. Ҳосимов, - биринчи навбатда мустақилликка эришиш, мустамлакачилик исканжасидан халос бўлиш, жаҳидчилик ҳаракатининг асосий мақсад-вазифасини ташкил қилар эди».²²

Эстетик ҳоисаларни давр, ижодкор, адабий оқимлар, ижтимоий ҳаракат уқай назаридан ўрганиш тамойили 20-йилларда ёзилган бошқа кўплаб тадқиқотларда ҳам кўзга ташланади. Фитратнинг «Аҳмад Яссавий. Яссавий мактаби шоирлари», А. Саъдийнинг «Имом /аззолий», В. Маҳмуднинг «Фузулий Боғдодий», Турсункул (Раҳим Ҳошим)нинг «Сидқий тўғрисида мулоҳазаларим» каби мақолалари шу жумлага киради. Маълум бўладикки, 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, адабий назарий тафаккур (10-йиллардагига нисбатан) теранлашган. Талқинларда илмийлик, манба танлашда кенглик, серқирралик етакчи тамойилга айланган.

²⁰ Миллий уй\ониш даври Ўзбек филологияси масалалари. – Т.: Университет, 1993, 76-85-бет.

²¹ Қырсатилган манба – 79-бет.

²² Ҳосимов Б. Жаҳидчилик/ Миллий уй\ониш даври Ўзбек филологияси масалалари. -Т.: Университет, 1993, 22-бет.

Янги эстетиканинг яна бир муҳим қирраси 20-йиллар илмий-адабий жараёнида кечган баҳс ва мунозараларда кўринади.

20-йилларда А. Саъдийнинг «Ўзбек ёш шоирлари» номли мақоласи эълон этилган. Мақоланинг биринчи қисми Фитрат ижодига (қисман Авлониёга),²³ иккинчи қисми Чўлпон ижодига²⁴ бағишланган. Муаллиф ушбу шоирлар ижодини бадиий-эстетик нуқтаи назардан талқин этишга уринади. Хусусан, Чўлпоннинг ғоявий-бадиий йўналиши, услуби, бадиий маҳорати каби масалаларга асосий эътиборини қаратади. Гарчи биров публицистик руҳда бўлса-да, холис баҳолайди. Масалан шоирнинг услуби ҳақида шундай ёзади: «Услуби ҳам умуман иқтисодлик бир услубдир. Фикр ва услубда оҳанг жиҳатидан ҳам ёш ўзбек шоирлари ичида бу шоир энг устки ўринни ҳозирча бошқаларга бермайдир Унинг фикрлари қуюқ, тиғиз, ўхшатиш ва истиоралари, киноялари янги, ҳам ўзичадир. Сўроғ хитоблари ва шеърий сифатлари ҳам ўткир, кескин бўлиб чиқадир». Шу ўринда Чўлпоннинг сўз қўллаши, бадиий маҳоратига доир баъзи танқидий фикрларни ҳам билдиради. Адабий таъсир борасида шундай фикрларни айтади: «Гарчи руҳ ва оҳанг эътибори билан усмонлилар таъсири остида бўлса ҳам, унинг ўзига хос тили – услуби бор».

Умуман, маълум ижодкор асарига илмий-назарий мезонлар асосида ёндашиш, ғоя ва бадиият жиҳатларини бир нуқтага олиб текширишга уриниш, бу йиллар ўзбек адабиётшунослиги учун янгилик ҳисобланади. Бундай мақолалардан яна бири «Чўлпоннинг «Булоқлар»и» номли мақоладир.²⁵

Мақола муаллифи В. Маҳмуд Чўлпон шеъриятининг миллий руҳи, замонавийлигини юқори баҳлайди. «Чўлпон ўзбекнинг янги шоирдир, шунинг учун ўзбек элининг бугунги руҳий холи, сезгиси «Булоқлар»да қайнайди, ўзбек тили, ўзбек оҳанги «Булоқлар»да сайрайди», деб ёзади бу ҳақда муаллиф. Шу йилларда ёзилагн бошқа бир мақоласида В. Маҳмуд замондош шоирларининг эътиборсиз жиҳатлари деб қуйидагиларни кўрсатади: «Уларнинг мавзулари билан олғон шакллари, қабул қилгон вазн ва оҳанглари, сўз тузилишларининг алоқаси йўқ ҳукмидадир. Бу робиталарни эски шеърга уста Фитрат ва янги шеъримизнинг биринчи намояндаси Чўлпоннинг оз-моз риоя қилганини кўрамиз».²⁶ В. Маҳмуд фикрларига таяниб шуни айтиш мумкинки, бу даврда адабиётда миллат ижтимоий ҳаётининг реал бадиий талқини, миллий руҳ устиворлиги масаласи эстетик эҳтиёж даражасига етган. Шакл ва мазмун бирлиги муаммолари кўтарилган.

А. Саъдий «Ўзбек ёш шоирлари» мақоласининг биринчи қисмида Фитрат ва Авлониё ижодига хос баъзи жиҳатларни танқид остига олади. Мақоланинг умумий руҳидан танқидга

²³ «Туркистон», 1923, 10 декабрь.

²⁴ «Зарафшон», 1924, 25 февраль.

²⁵ «Туркистон», 1923, 10 декабрь.

²⁶ Маҳмуд В. Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз\\ Маориф ва ы=ит\учи, 1925, 5-6, 7-8-сон.

сабаб, ушбу адиблар ижодидаги декоративлик, бадиий асарнинг дидактик (Авлоний) ёки интеллектуал (Фитрат) асосга қурилганлиги, уларда ижтимоий мавзунинг етакчи бўлганлиги англашилади. Саъдий бу ўринда Фитрат ва Авлоний асарларига нисбатан соф санъат талабини қўяди. Унинг Авлоний ижоди тўғрисидаги фикри бунга далил: «Унинг тизимларидан сиз қанча шеър изласангиз, шунча фикр ҳам ваъзга учрайсиз. Ундан ҳамон бол ўрнига қора нон еярсиз».²⁷

В. Маҳмуд Саъдийнинг шу каби фикрларини инкор этиб, шоирнинг ижоди ҳақида гапирганда, у яшаган давр «ижтимоий ва иқтисодий ҳаётини» назарда тутиш лозимлигини айтади. Уни Авлоний ва Фитратлар шеърятини моҳиятига чуқур кира олмасликда айблайди.²⁸

А. Саъдий ва В. Маҳмуд ўртасидаги баҳслар шу билан тугамаган, кейинчалик ҳам давом этган. Масалан, Саъдийнинг Алишер Навоий ҳақида ёзилган «Адабий тарихий саводсизликка қарши» мақоласига жавоб тарзида В. Маҳмудни «Саъдийнинг саводи» мақоласи бунга далил. Ушбу баҳсларда бир қадар жўнлик, этикага риоя қилмаслик ҳоллари кўринишидан қатъий назар, улар моҳиятан соф адабий-эстетик баҳслар эди. Асосийси адабий жараён билан боғлиқ бундай мунозарали чиқишлар муҳим илмий изланишларга, адабиёт назариясига доир дарслик ва қўлланмаларнинг юзага келиши учун замин ҳозирлади.

20-йилларда А. Саъдийнинг «Гўзал санъат дунёсида», «Адабий ҳам назарий адабиёт дарслари»; Фитратнинг «Адабиёт қоидалари», «Санъатнинг маншаи (келиб чиқиши)»; В. Маҳмуднинг «Навоийгача турк адабиёти»; А. Авлонийнинг «Санойиъ нафиса»; О. Ҳошимнинг «Пролетариат ва Чигатой адабиёти» каби асарларида адабий назарий масалалар талқин этилган.

б) санъат тушунчасининг назарий талқинлари

А. Саъдий санъатни соф эстетик ҳодиса сифатида талқин этади. Шу боис асосий масалага киришдан олдин умуман эстетика тушунчасига таъриф беришга уринади. Ҳисқача айтганда, бу тушунчани инсон тафаккури ҳақидаги ҳосила шаклида тушунтиради. «Гўзаллик нарса ва моддаларнинг, - деб ёзади олим. – ўзида йўқдир. Улардаги бу хусусият бизнинг ўз таърифимиздан, уларга қўшадиғон онг ва тасаввуримиздан иборатдир». Шу

²⁷ Саъдий А. Ызбек ёш шоирлари // Туркистон, 1923, 10 декабрь.

²⁸ Маҳмуд В. Адабий тан=идга бир назар // Туркистон, 1924, 22 январ.

фикрга асосан санъат асарининг юзага келишида «шахснинг ўзлигини» (ижодкор «мен»ини) биринчи ўринга қўяди. Санъат асари фақат ижодкор «мен»и билан объектив борлиқ уйғунлашган ҳолатдагина юзага келади, деган фикрни олдинга суради.²⁹

Умуман, санъат асарларини 5 турга ажратади. Уларни таъсир усули ва шакл нуқтаи назаридан 2 гуруҳга бўлади. Сўз санъати, мусиқа – «кулоқ санъатлари»; рассомлик, меъморлик ва ҳайкалтарошлик – «кўрушли ёки нафис шакл санъатлари». Барча санъат турларининг асоси деб сўз санъатини кўрсатади. Унинг бошқа санъат турлари ақл, фикр, ҳиссиёт воситасида туғилар экан, уларнинг дастлабки шакли сўз кўринишида бўлган. А. Саъдий фалсафий-бадиий нуқтаи назардан рассомлик, меъморлик, ҳайкалтарошликни маконий санъатлар, адабиёт ва мусиқани замоний санъатлар деб белгилайди. Объектив таъсир принципига кўра яна икки туркумга ажратади: 1) тақлидий санъатлар (адабиёт, рассомлик, ҳайкалтарошлик); 2) Тақлидий бўлмаган санъатлар (мусиқа, меъморлик). Тақлидийлик шу маънодаки, санъаткор (I-моддада кўрсатилган) санъат турларини табиатдан нусха кўчиради. Тақлидий бўлмаган санъатларда: «Бир-бириси билан шундай бўлақлар бирлаштириладики, булар зухурот дунёсида йўқдур».³⁰

Кўринадики, А. Саъдий санъатни соф эстетик ҳодиса сифатида талқин этган. Санъат асарининг дунёга келшида ижодкор рухий оламини асос қилиб кўрсатган. Санъат турларини тасниф этар экан, уларга уч томонлама: а) ҳиссий идрок этиш (восприятие); б) фалсафий мантик; в) санъаткор ва борлиқ муносабати нуқтаи назаридан қараган.

Фитрат ҳам санъатни ўзига хос талқин этади. Бу тушанчага таъриф берганда, санъат сўзининг луғавий маъносидан келиб чиқади. «Санъат луғатда ҳунар демакдирким: бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир», деб ёзади бу ҳақда.³¹ Яъни ишланган, ясалган нарса, нима бўлишидан қатъи назар, яхши ясалган бўлса кифоя, у санъат сўзи билан ифодаланиши мумкин. Эстетик маънодаги санъат шакли эса инсонга рухий-маънавий таъсир этиши билан характерланади. Фитратнинг талқинича, рухий-маънавий таъсир қувватига эга бўлмаган ҳар қандай нарса у нақадар чиройли, чидамли, яхши бўлмасин «гўзал санъат» истилоҳидаги биринчи сўз унга шубҳасиз эстетик мазмун юклайди. Шунини айтиш жоизки, А. Саъдийнинг эстетика ҳақидаги тушунчаси Фитратникига қараганда кенгроқ майдонни эгаллайди. Негаки, Фитратда гўзалликнинг моҳияти унинг инсонга берган таъсирига қараб белгиланади. Саъдийда эса бу – бирламчи инсон, сўнгра объектив борлиқ шундан кейингина гўзаллик (ёки санъат асари) тарзида талқин этилганки, бу жараённинг кейинги босқичи Фитрат талқинига тўғри келади.

²⁹ Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида \ \ Ин=илоб, 1922, 2-сон.

³⁰ Саъдий А. Адабий шам назарий адабиёт дарслари. – Т.: Ёрта Осиё Давлат нашриёти, 1923, 70-71-бетлар.

³¹ Фитрат А. Адабиёт =оидалари. – Т.: Ёздавнашр, 1926, 3-бет.

Фитрат санъатни турларга ажратганда санъат асарининг асосида турган «товар (материал)»лардан келиб чиқади. Саъдийдан фаркли равишда санъатни олти турга ажратади. Уларни юзага келиш усулига қараб, 2 гуруҳга бўлади. «Адабиёт, мусиқа, уюн бир туркум (бизнингча Фитрат бу учала санъат турининг ўзаро якин жиҳатини ритмда кўрган); расм, ҳайкал, меъморлик иккинчи туркум (бундай маконийлик ва сатхийлик хусусиятларини ҳисобга олгани эҳтимол – У. Ж.)» Олим бу борадаги фикрини қисқа қилади. Санъат турларини тасниф этиш принципларига изоҳ бериб ўтирмайди. Шу боис биз берган изоҳлар фақат нисбий жиҳатдан ўзини оқлаши мумкин.

«Адабиёт қоидалари»га тақриз ёзган Ойбек Фитратнинг санъат тушунчасини талқин этиш усулида «санъатни ижтимоий ҳодиса эканини» англамасликни кўради. Унинг марксча йўлдан эмас, балки турк адабиётшуноси («Янги адабиёт» номли назарий асар муаллифи) Муҳиддинбек йўлидан боргани учун танқид этади. Фитрат тутган йўлни эса «соф санъат» назарийчиларига нисбат беради.³² Ушбу ўзаро зид фикрларни икки ўзбек адиби (Фитрат ва Ойбек)нинг эмас, балки жаҳон эстетик тафаккуридаги етакчи назарий концепциялар билан марксча назария ўртасида туғилган қонуний баҳс, деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Чунки Фитрат санъатга анъанавий Шарқ ва замонавий ғарб эстетик тафаккури синтези асосида таъриф берган бўлса, Ойбек ҳукмрон назария таъсири (эҳтимол тазйиқи) остида уни инкор этган эди.

Фитрат бошқа бир ишда бундай танқидий фикрларни ҳисобга олишга, яъни санъатнинг келиб чиқишини материалистик йўлда тушунтиришга уринган. Шу маънода масаланинг психологик ва мифологик талқинларини инкор этган. Олим жаҳон адабиётшунослигида мавжуд бу икки йўлни инкор этар экан, қуйидаги фикрларни олдинга суради: «... буларнинг туғилишларини (санъат турлари ҳақида сўз кетяпти – У. Ж.) динга, маънавиятга эмас, моддий ҳаётга боғлаш мувофиқдир». Шу аснода олим, мусиқанинг келиб чиқишини меҳнат ва рақс чоғида туғиладиган ритмли ҳаракатга, сўз санъатини эса мазкур ритмнинг инсон товуши орқали бўладиган такрорий ифодасига боғлаган. Бу ҳақда «... иш ҳам рақс чоғларидаги оз-кўп оҳангли товушлар, сайҳалар, қичқиришлар ўрнида қисқа-қисқа халқ ашулалари майдонга келган», деб ёзади. Меъморлик, рассомлик, ҳайкалтарошлик санъатларининг машаини «ҳали диний туйғулардан узоқ яшагон» ибтидоий одамларнинг моддий эҳтиёжлари билан боғлайди.³³

Демак, Фитратнинг санъат ҳақидаги қарашлари луғавий, этимологик, эстетик ва материалистик талқинларни ўзида мужассам этади. Санъат турларини белгилаш ва тасниф

³² Ойбек. «Адабиёт =оидалари» \\\ Хизил Ызбекистон, 1926, 3 декабр.

³³ Фитрат А. Санъатнинг маншай // Маориф ва ы=ит\учи, 1927, 5-сон.

этишда олимнинг замонавий ғарб адабиётшунослиги тажрибаларига суянгани англашилади.

А. Авлонийнинг «Санойиъ нафиса» номли мақоласида рассомлик, ҳайкалтарошлик, мусика ва сўз санъатларининг юзага келиш жараёни тўғрисида фикр юритилган. Адиб табиат ҳодисаларига «бурунги одамлар»нинг муносабатларида эстетик идрокнинг илк учқунларини кўради. Уларни бу йўлдаги фаолиятларини қуйидагича ифодалайди: «Кўнгилларига ёқишғон, кўзларига яхши кўринган ҳайвон ва бошқа нарсаларнинг расм, ҳайкал (гавдаларини) қандай қийинчиликлар билан бўлса-да, тошларга, тошлардан, темирлардан чўкучлар ясаб, суратларини, расмларини ўйганлар». Авлоний сўз санъатининг маншаини ибтидоий одамларнинг қушлар овозига тақлидидан келиб чиққан, деб тушунтиради. «Мана, бу даврни санойиъ нафисанинг адабиёт даври дейилур», деб ёзади бу ҳақда.³⁴ У санъат турларини махсус тасниф этмаган. Бироқ мақолада санъатнинг асосий тўрт турига, муайян кетма-кетликда, таърифу тавсиф берилишининг ўзи муаллифнинг қандайдир тасниф тамойилига суянганини кўрсатади. Шунингдек, адиб санъат ўтмиш ва келажакни, одамлар, жамиятлар, давлатлар ўртасини боғлаб турувчи восита деган фикрга асосланади.

Авлонийнинг санъат борасидаги талқинларида содда материалистик ва товушга тақлид назарияларининг синтези кўринади. Унинг бундай фикрлари Фитрат ва Саъдий қарашлари билан маълум нуқталарда туташади. Санъатнинг келиб чиқиши, моҳияти ҳақидаги хулосаларни бойитади.

Умуман, 20-йилларда санъатнинг моҳиятини тушуниш ва талқин этишда ўзбек адабий-эстетик тафаккури учун янги тамойиллар кўзга ташланади. Жаҳон адабиётшунослигида мавжуд назарий концепциялардан ҳар учала олимнинг ҳам фойдалангани шундай далолат беради. Тадқиқотларда акс этган материалистик назария элементлари ҳам шу жараённинг натижасидир.

в) адабиёт сўз санъати сифатида

Шарқда, хусусан, Туркистонда адабиётнинг моҳияти, эстетик функцияси илми адаб нуқтаи назаридан талқин этиб келинган. XIX асрнинг иккинчи яримларига мавжуд анъаналар қисман ўзгаришга учради. XX аср бошларига келиб, ўзгариш жараёни тезлашди. Адабиётга янги мазмун ва шакллар кириб келди. Шу боис адабиёт истилоҳи янги талқинларни талаб эта бошлади. Эндиликда шарқона илми бадиъ билан ёнма-ён

³⁴ Авлоний А. Санойиъ нафиса \\\ Ин=илоб, 1922, I-сон

адабиётнинг ғарбга хос талқинлари ҳам эстетик тафаккур таркибидан жой олди. Мана шундай ўзгаришлар янги эстетика табиатини белгилади.

Бадий адабиёт ҳақида А. Саъдийнинг «Адабиёт дарслари» китобида шундай ёзилади: «Адабиёт арабча адабнинг кўплиги бўлиб, ҳикоя, шеър, масалларга атама қилинган. Чунки булар одамларнинг тарбия, фикр ва ҳисларга тарбиялик, нозиклик ва чиройлик берувчи нарсалардир».³⁵ Аср бошларида туркий адабиётшунослар томонидан ёзилган назарий китобларда анъанавий шарқ адабиётшунослиги усуллари етакчи принцип бўлиб хизмат қилган. Шу маънода А. Саъдийнинг юқоридаги фикрлари татар адабиётшуноси Олимжон Иброҳимов фикрлари билан жуда яқин келади. «Тил ва адабиётни текширишда, - ёзади О. Иброҳимов – унинг натижаси ўлароқ юзага келган ва назариялар бир-бирисини тўлдириб, тармоқланиб борадиган беш босқич бор. Бу босқичларнинг биринчиси имло, иккинчиси сарф, учинчиси наҳв, тўртинчиси адабиёт қонунлари (балоғат ҳам фан адабиёти), бешинчиси адабиёт тарихи. **Оддий қарашда турлича аталиб, шаклан турлича кўринган бу беш фан, ҳақиқатда бир нарсани турли ёқдан текширишдан иборат...**»³⁶ (таъкид бизники – У. Ж.)

Шарқда филология соҳасининг тармоқлари (кенг маънодаги тилшунослик ва адабиётшунослик) бир-биридан ажратилмаган. Балки эстетик ҳодисаларни ўрганувчи бир бутун системани ташкил этган. Поэтик таҳлил тил элементларидан: аввало товуш, ҳарф ва бўғинлардан, кейин сўз ва жумлалардан бошланган. Шаклшунослар, ғарб структуралистлари Шарқ филология илмини замонавий шаклда қайта ишлаганлар, системалаштирганлар ва назарий метод сифатида тақдим этганлар. XX аср бошларидан янги шакл олган анъанавий шарқ усуллари яна шарққа қайтди. Хусусан, О. Иброҳимовнинг «Адабиёт қонунлари», А. Саъдийнинг «Адабиёт дарслари», Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» китобларини муқояса этганда, уларнинг методологиясида шарқона илми бадий билан ғарб адабиётшунослигининг синтези кузатилади. Масалан, А. Саъдий ушбу асарига қадар сарф, наҳв ва имлога доир китоблар ёзгани маълум. «Адабиёт дарслари» асарида эса адабий-назарий масалалар талқинига бевосита тил ва услубни ўрганиш, таҳлил, орқали кириб борган. Саъдий ижодига мурожаат этган кўплаб олимларимиз жаҳон адабиётшунослигига хос қонуний боғланишларни ҳисобга олмасдан, уни рус шаклшуносларига тақлидда айблайдилар. Аммо бундай фикрларга қўшилиб бўлмайди.³⁷

³⁵ Саъдий А. Адабий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Т.: Ёрта Осиё Дав. Нашр, 1923, 1-2-бет. (Асар номини бундан буёғига «ис» ача «Адабиёт дарслари» тарзида берамиз-У.Ж.).

³⁶ Иброҳимов О. Адабиёт = онунлари. – Ҳозон: Государственная типография, 1919, 2-бет.

³⁷ Дыст=ораев Б. Ёзбек совет тан=иди тарихи. –Т: Университет, 1989, 64-81-бет.

Фитрат илмий меросини бир ипга тизиб текширсак, юқоридаги фикрларимиз янада чуқурроқ исбот топади. Фитрат аввал «Сарф», «Нахв» (1925), кейин «Адабиёт қоидалари» (1926), давом этиб адабиёт тарихига доир қатор тадқиқотларни ёзган. «Адабиёт қоидалари» китобида эса санъат тушунчасига таъриф бериш учун унинг луғавий (лексик) маъносига асосланган.

Хуллас, бу даврда адабиётни сўз санъати сифатида талқин этиш негизида жаҳон эстетик тафаккури анъаналари, қонуниятлари ётади. Бу жиҳат аср боши ўзбек адабиётшунослигининг табиий ўзанда шаклланганидан далолат беради.

г) тил ва услуб масалалари

А. Саъдий услуб талқинига киришдан олдин тилнинг ижтимоий аҳамиятига эътибор қаратган. Шу маънода фикрни ифода этишнинг икки йўлини ажратиб кўрсатган. Буларнинг биринчиси, тўғри – оддий сўзлашувга хос бўлган англаш; иккинчиси, суратли – образли англаш. Образли англашнинг ўн иккита воситасини санаб, таърифлаб ўтилган. Булар: «сўзларнинг туб маъноларининг кўчишлари, ўхшатиш, сифатлаш, туртма (киноя), тирикландириш (жонлантириш), муболаға, қаршуландириш, такрор сўроғ бериш, нидо (ундаш), кесиш, билмасликка олиш», деб кўрсатилган.

Услубнинг яна бир муҳим белгиси деб сўзлашув (омма) тили ва адабий тил кўрсатилган. Ҳар иккаласига хос муҳим белгилар саналган. Омма тили хусусида: «... адабиётнинг туб таянчи шу омма тили бўлиб келадир», деган салмоқли фикрлар билдирилган.³⁸ Олимнинг фикрича, адабий тилнинг омма тилига яқинлашувчи ижобий ходиса. Агар адабий тилнинг шу жиҳатига эътибор берилса, адабий тил бутун бир халқнинг сўзлашув тилига айтилиши мумкин. Шу ўринда Саъдий услубига хос бўлган қисқартма, эскирган сўзлар ва варваризмлар ҳақида тушунча беради. Уларнинг услуб мукаммалигидаги аҳамиятини кўрсатади. Бу борада рус формал мактаби вакили Б. Томашевский («Теория литератур», М – Л., 1931, Олтинчи нашр.) фикрларига асосланади ёки унга яқин фикрларни олдинга суради.

Саъдийга кўра: «Услуб шоир миясининг кўланкасидир». Шунга асосан олим услуб оригиналлигини истеъдодда, янги гап айтишда, халқчиликда кўради. Асарнинг яшовчанлигини ҳам услубга боғлиқ, деб ҳисоблайди. Услубнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатади. Биринчиси шуки, бир адиб ижодида услубнинг бир неча шакллари бўлиши мумкин. Уларнинг айирмаси жанрлар ўзгариши ва ижоднинг турли даврларида

³⁸ Саъдий А. Адабиёт дарслари – 6-11-бетлар.

кўринади. Шунингдек, услуб ижтимоий шароит, ижтимоий табақа ва ижодкор шахси билан ўзгариши мумкин.

Услубнинг ички тузилиши учун қуйидаги тўрт жиҳат муҳим деб топилади: а) очиқлик – бунда тилнинг, фикрнинг соддалиги, енгил тушунилиши кўзда тутилади; б) софлик – тилнинг омоним, синонимларига бой бўлиши, унда тушинилиши қийин сўзлар, хусусан, архаизм, неологизм, варваризм унсурларининг ишлатилмаслиги шарт қилиб қўйилади; в) кўриниш ва тасвирийлик (картинность стиля) – ижодкор фантазиясига урғу берилади; г) ҳиссийлик (эмоциональность) – услубнинг гўзал ҳиссиёт билан йўғрилган бўлиши, ўқувчиға эмционал таъсири назарда тутилади.

«Сўзларни тизишда, жумлаларни уюштиришда икки хил йўл бор. Булар: 1) сочма йўли; 2) тизма йўли ёки наср ва назм», деб ёзади Саъдий.³⁹

Сочма йўлига Абдулғозий Боҳодирхоннинг «Шажари турк»ини мисол келтиради. Тизим йўлининг сочмадан фарқини унда ўлчов – вазннинг мавжудлигида, деб кўрсатади. Вазнлар ҳақида гапириб, бармоқ вазнининг туркий тиллар табиатига мослигини алоҳида таъкидлайди. Мосликнинг муҳим элементи сифатида туркий тилларда урғунинг сўнгги бўғинда келишини кўрсатади. Араб ва рус шеъриятига хос хусусиятларини қиёслаб келтиради.

Саъдийнинг аруз вазни ҳақидаги қарашлари Фитратники билан айнан мос келади. Фарқ фақат талқин усулларидагина сезилади. Масалан, Фитрат «Шеър ва шоирлик» мақоласида арузнинг туркий адабиётга мос келмаслигини адабий-тарихий далиллар асосида тушунтиришга уринса,⁴⁰ Саъдий туркий тил қоидаларига асосланади.⁴¹

Хуллас, А. Саъдий услуб табиатини ёритишда аввало тилшунослик қоидаларидан келиб чиққан. Иккинчидан, шева ва диалектлар бадий услубнинг «туб таянчи» эканига урғу берган. Учинчидан, сўзлашув тили, пироваридида бадий услубни бойитадиган унсурларни кўрсатган. Тўртинчидан, истеъдодни услуб юксаклигининг муҳим шарти эканини таъкидлаган. Бешинчидан, услубнинг давр, ижтимоий табақа ва синфлар билан боғлиқ фарқларини белгилаган. Олтинчидан, услубни мукамаллаштирувчи бадий воситаларга диққат қаратган.

Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» китобида услуб борасида билдирилган фикрлар Саъдий қарашлари билан яқин келади. Масалан, у ҳам услубнинг бешта муҳим хусусияти ҳақида фикр юритган. Унингча, услубнинг биринчидан, шахс ва истеъдод билан иккинчидан, макон ёки миллат билан, учинчидан, замон ва давр билан, тўртинчидан,

³⁹ Адабиёт дарслари – 40-41-бет.

⁴⁰ Фитрат А. Шеър ва шоирли= // Иштирокиюн, 1919 й., июл, август.

⁴¹ Адабиёт дарслари – 55-56-бет.

бадий шакллар билан, бешинчидан ижтимоий табақа ёки синфлар билан боғлиқ айирмалари бор.

Фитрат ҳам Саъдий каби услубнинг иккита шаклини фарқлайди: «Сўзлар, гапларни уюштириб тузилган асарлар бадий бўлсун-бўлмасун икки йўлдан бирига тузиладир: сочим, тизим «наsr, назм» деб ёзади бу ҳақда.⁴² Уларнинг ўзаро фарқини ўлчовлилик ва ўлчовсизликда деб тушунтиради. Тизим шаклларида бармоқни миллий вазн, арузни эса ўзлашган вазн сифатида беради. Бармоқ вазнининг ўзига хос хусусиятларини илмий асослайди. Миллий адабиётдан мисоллар келтиради. Арузнинг туркий адабиётга кириб келиш тарихини ёритади. «Аруз усуллари»: вазн бўлаклари, баҳрлар, вазнлар, тақтиъ қоидалари тўғрисида назарий умумлашмалар чиқаради. Туркий тил фонетикаси ва морфологияси асосида арузнинг баъзи чекланган жиҳатлари тўғрисида сўз юритади. Фитрат шундай қарашларини давом эттириб, 1936 йили шеършуносликка доир «Аруз ҳақида» (1936) асарини ёзгани маълум. Ушбу асарда арузнинг «чирманда усули» билан боғлиқ назарий асослари ишлаб чиқилганки, бу айнан арузни туркийлаштириш йўлидаги жиддий тадқиқотдир.

«Адабиёт қоидалари»да услуб тушунчаси кенгрок олиниб, бадий услуб билан қиёсан илмий услуб моҳияти ҳам очиқ берилган. Бадий услубнинг умумий сифатлари деб: тузуклик, софлик, оҳанг, очиқлик, уйғунлик каби унсурлар кўрсатилади. Сифатлаш, ўхшатиш, истиора, киноя, мажоз, жонлантириш, сажъ, муболаға ундаш кабиларни услубнинг ички унсурлари сифатида талқин этади.

20-йиллар адабиётшунослигида, асосан, Фитрат ва А. Саъдийлар асарларида услуб масалалари кенг ёритилган. Бироқ адабиётшуносликнинг бошқа муаммолари муносабати билан услуб борасида қисқача фикр билдириб кетилган тадқиқотлар ҳам учрайди. Масалан, О. Ҳошимнинг Фитрат тузган «Ўзбек адабиёти намуналари»га ёзган сўз бошиси шундай ишлар сирасига киради. Юқорида кўрдикки, Фитрат ва Саъдий услубга поэтик ҳодиса сифатида қараганлар. О. Ҳошим уларга тескари ўлароқ услубни синфий (ёки ижтимоий) ҳодиса сифатида талқин этган. «Ҳар бир услубнинг умумий характери, - ёзади О. Ҳошим - ҳар вақт маълум даврнинг ижтимоий ва руҳий хусусиятлари билан белгиланади. Бир адабий услуб, асосий ғояси эътибори билан, маълум тарихий даврдаги жамиятнинг ижтимоий руҳ турмушининг махсус адабий таъбиридир».⁴³ Ушбу ҳолат адабий-назарий масалаларнинг ижтимоий-сиёсий талқинлари ҳам шаклланиб борганидан гувоҳлик беради.

⁴² Фитрат А. Адабиёт қоидалари, -Т.: ЎзДавнашр, 1926. 23-бет.

⁴³ Ҳошим О. Сўзбоши / Ўзбек адабиёти намуналари, - С – Т.: Ўзнашр, 1928, V-VII-бет.

Демак, Фитрат ва А. Саъдий асарларида услуб масалалари кенг планда ўрганилган. Унга, асосан, поэтик ҳодиса сифатида қаралган. Услубнинг миллий тил, миллий адабиёт, ижодкор дунёқараши ва ижтимоий муҳит билан боғлиқлиги, бадиий шакл билан алоқадорлиги эътибор марказида турган. Шу билан бирга, поэтик ҳодисаларга материалистик ёндашув тамойиллари ҳам шакллана борганки, бу шўролар сиёсатининг оқибати эди.

д) ижодий жараён

Маълумки, адабиёт назарияси ўрганадиган муҳим масалалардан бири ижодий жараён масаласидир. 20-йиллар адабиётшунослигида ушбу масала ҳам маълум даражада ўрганилган.

Фитрат «Адабиёт қоидалари»нинг «Ёзиш қоидалари» бўлимида ижод жараёни ҳақида қисқача маълумот беради. «Бир асарни ёзғонда зехнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга кирадир. Ёзғучи-адиб бошқа шул тўғрисида ёзилатурғон бир нарсани топадир. Сўнгра шул нарса тўғрисидаги ўйлар, туйғуларни ажратиб топиб йиғадир. Зехний юмушнинг шу бўлимига ижод (бор этиш - яратиш) дейиладир». Ижодий жараённинг муҳим шартлари, босқичлари сифатида «мавзуъ», «мундарижа», «тартиб» (сюжет) ва услубни кўрсатади. Мавзу тўғрисида: «Бир томчи сувдан денгизгача, бир учқундан буюк бир ёнғингача, кичкина бир япроқдан улуғ ўрмонларгача нима бор эса ҳаммаси адиб-ёзғучи учун мавзуъ бўларлик нарсадир», деган фикрни айтади. Асар мундарижаси ва сюжетини ҳам ижодий жараён билан боғлаб тушунтиради. Бундан Фитратнинг ижодий жараён ва бадиий асар компонентларини муштаракликда талқин этгани маълум бўлади.

А. Саъдийда ушбу масала «Шоирларда ижод кучлари ва ижодга боғли бўлгон хусусиятлар» сарлавҳаси остида ёритилган. Унингча, ижод жараёнида қуйидаги хусусиятлар етакчи ўрин тутди: 1) нафосат ҳисси; 2) илҳом; 3) доҳийлик; 4) тарбия; 5) маълумот; 6) меҳнат (ижодий меҳнат); 7) янгилик кашф этиш салоҳияти. Демак, борликда мавжуд нарса ва ҳодисаларга эстетик муносабат, «шоирга онгли ва онгсиз равишда келадиган» илҳом, оддий одамлардан ижодкорнинг устунлигини таъминлайдиган доҳийлик (генийлик) хусусияти, тарбия, илмийлик ва реалликка асосланган маълумот, ижод машаққати (меҳнат) ва буларнинг натижасида туғиладиган бадиий кашфиёт ижодкор учун муҳимдир. А. Саъдий илҳом тушунчасига шундай таъриф беради: «Кўб давомли мия натижаси шоирнинг ўзига ҳам сездирмасдан зоҳир бўлиши – илҳомдир».⁴⁴ Доҳийликнинг

⁴⁴ Саъдий А. Адабиёт дарслари – 172-бет.

сифатларини: ақл, фантазия, эрк (мустакил фикр), диққат ва тасаввурдаги ғайриоддийлик, тахайюл учқурлиги, теран дунёқараш, нозик ҳиссиёт, кашф эта олиш кабиларда, деб ҳисоблайди.

Демак, А.Саъдий ижодий жараёни эстетик тафаккур, мураккаб психологик ҳолатлар, генетик хусусиятлар, тарбиявий таъсир, ижтимоий – фалсафий дунёқараш билан муштаракликда тушунган. Бунда ижодкор субъектини - онг ости фаолиятини устун деб белгилаган.

е) адабий тур ва жанрлар масаласи

А. Саъдий умуман ижодни шеърий ва насрий турларга, шеърий ижоднинг ўзини эса юракчилик ва равишли гуруҳларга ажратади. Насрий ижод деганда бадиий ижоддан бошқа барча ижод турларини тушунади. Юракчилик (лирика) истилоҳини ҳам кенг маънода қўллайди. Яъни мазкур истилоҳ остида «тор маънодаги шеърият» (адабиёт), рассомлик, рақс ва меъморчилик каби бошқа санъат турларини ҳам жамлайди. Булардан адабиёт ва мусиқани – слуховой лиризм; рассомлик, рақс ва меъморчиликни – зирителнўй лиризм деб беради. Уларнинг хос хусусиятлари ҳақида шундай фикр билдиради: «Юрак шеърлари шахс субъектининг таржимонидир».⁴⁵ Лирикани функциясини инсон ички дунёсини, руҳиятини таҳлил этишда кўради.

Китобда тор маънодаги юрак шеърларининг 8 та тури келтирилган. Булар: диний, харбий-ватаний, инкилобий, ишқий, кайғу-мотам, хажвий, фикрий, қасида (ода) юракчилигидан иборат. Шу ўринда Саъдий лирик ва эпик тур ўртасидаги лирик-эпик тур хусусида ҳам мухтасар тўхталган. Унинг бош хусусиятини воқеликка объектив муносабатида, деб кўрсатган. Негадир, А. Ҳодирининг «Улоқда» ҳикоясини лирик-эпик турга мисол тариқасида келтирган.

Саъдий равишли ижод турини иккига а) кўчирик ижод-эпос; б) томошалиқ ижод-драматургияга ажратади. Кўчирик ижод-эпос ғоявийлик нуктаи назардан идеаллаштирилган ва идеаллаштирилмаган турларга бўлинган. Идеаллаштирилган ижод турлари деганда (достон, бллада, эртак, масал) олим улардаги мифологик элементларни, муболақали тасвирларни тасвирларни назарда тутган. Идеаллаштирилмаган ижод сирасига реал воқеликка асосланган (роман, қисса, ҳикоя каби) насрий жанрларни киритган. Аммо, ҳар иккала ижод намуналарининг фақат ғоявий хусусиятларни ҳисобга олган олим бу ўринда бирёқламаликка йўл қўйган.

⁴⁵ Адабиёт дарслари – 131-бет.

«Адабиёт дарслари»да драматик турга хос уч белги алоҳида кўрсатилган: 1) ҳаракат; 2) автор нутқининг бўлмаслиги; 3) аудитория (томошабин) билан боғлиқлик. Диолог ва монолог каби нутқ шаклларига таъриф берилган. Марказида конфликт ётувчи жанрларга трагедия ва комедия киритилган. Драма жанри учун конфликт хос эмас, деган фикр олдинга сурилган.

Саъдийнинг адабий тур ва жанрлар борасидаги фикрлари шундай хулосага олиб келади: 1) у адабий турларнинг барчасини бир бутун поэтик ҳодиса, деб тушунган; 2) адабий жанрларга тўғри таъриф берган; 3) адабий тип масаласини яхши ёритган; 4) ҳар бир жанрга хос услуб ўзгаришларини англаган ва англата билган; 5) ҳар қандай ёзма жанр асосида фольклор ётиши ҳақидаги муҳим хулосага келган. Бироқ адабий турлар аро чегарани белгилашда, айниқса, лиро-эпик тур борасида жиддий чалкашликларга йўл қўйган. Унинг драма жанрида конфликт бўлмаслиги ҳақидаги фикрлари ҳам ўзини оқламайди.

Фитрат А. Саъдийдан фарқли ўлароқ адабий турларни: лирика, ривоя (эпос), томоша (драма) тарзида учга ажратади. Лирикага: «...тўлқинли, ҳаяжонли шаклларда яратилган асар», деб таъриф беради. Навоий, Лутфий, Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Чўлпон ва Элбек шеърларини мисол келтиради. Драматик турнинг ички тизими: мавзу, мундарижа ва парда ҳақида тушунча беради. Бу турда асосий нутқ шакли қаҳрамон нутқи эканини таъкидлайди. Драматик тур жанрларининг энг муҳим хусусиятларини кўрсатади.

Эпик турга масал, ҳикоя, дoston ва роман жанрларини мисол келтиради. Жумладан, масалнинг дидактик руҳ, персонажларнинг одатдан ташқари бўлиши, қиссадан ҳисса чиқариши каби характерли жиҳатларини очиб беради. Дostonнинг тўрт тури: қаҳрамонлик, классик, тақлидий классик ва замонавий шаклларини мисоллар орқали ажратиб кўрсатади. У ҳам Саъдий каби ёзма адабиётдаги барча жанрларнинг асоси оғзаки ижод деган фикрни олдинга суради. Шу боис дostonларни оғзаки ёки ёзмага ажратиб ўтирмайди. Масалан, классик дostonлар сифатида «Илиада» билан Фирдавсий «Шoҳнома»сини бир қаторда санайди. Ҳикоя ва роман жанрларини қиёслаб, роман жанрининг етакчи хусусияти сифатида унинг кўп режали бўлишини кўрсатади.⁴⁶

Хуллас, Фитрат адабий турлар таснифида жаҳон адабиётшунослиги тажрибаларига суянган. Истилоҳларни қўллашда ҳаминқадар туркий сўзларни истифода этишга уринган. қисқа шаклда бўлса-да ҳар бир тур ва жанрнинг хос хусусиятларини кўрсатган, моҳиятини очиб берган. Бир сўз билан айтганда, илғор назарий қарашларни ўзбек адабиётшунослигига татбиқ қилган.

⁴⁶ Фитрат. Адабиёт оидалари – 91-118-бет.

ё) фольклор

20 йилларда ёзилган назарий ишларда фольклорга катта аҳамият берилган. Фитрат ва В. Маҳмуд уни «эл адабиёти», А. Саъдий «омма адабиёти» деб атаганлар.

В. Маҳмуд эл адабиётининг ёзма адабиётдан фарқи деб унинг ёзма бўлмаслиги, муаллифнинг номаълумлиги ва оғиздан-оғизга кўчиб юришини кўрсатса,⁴⁷ Фитрат ушбу фикрни тасдиқ этган ҳолда яна шундай кўшимча қилишни лозим топади: «Кўпчиликнинг тушунишига, завқига, туйғусига, руҳига қаратиб яратилган кенг бир адабий майдон, жудаям кўп адабий асарлар бор. Мана шу асарларга биз эл адабиёти деймиз».⁴⁸ А. Саъдий оғзаки адабиётнинг ёзма адабиётдан фарқини қуйидагиларда кўради: 1) чақирғучининг маълум бўлмаслиги; 2) бутун омманинг ўртоқ адабий кучи қотишиб ишланган бўлишлари; 3) бутунлай оммачилик руҳи ва омма завқи билан суғорилғонлиги; 4) ижодда соддалик ва сюжетнинг ибтидоийлиги; 5) тизма турининг ҳижо вазнида бўлиши.⁴⁹

Ушбу фикрлар ўзаро яқин, бир-бирини тўлдиради. Айтиш мумкинки, фольклорга хос хусусиятларни етарлича ифодалай олади. Фитрат халқ оғзаки ижодининг ашула, эртак, мақол, топишмоқ, лапар, достон каби жанрларини қисқача таърифлайди. А. Саъдий ҳам бу масалада Фитрат билан деярли бир хил йўлдан борган. Ҳар икки олим эл адабиётининг поэтик хусусиятларини вазн ва кофия тузилиши, ижро усулларида келиб чиқиб баҳолайдилар.

Умуман 20-йилларда ҳукм сурган илмий-адабий жараён, адабий-назарий қарашлар тўғрисида шундай хулосага келиш мумкин:

1. Бу даврда ёзилган илмий асарлар ўзининг холислиги, фақат адабий-назарий масалаларга йўналтирилганлиги билан нисбатан кейинги давр ўзбек адабиётшунослигидан фарқ қилади.

2. Адабий-эстетик қарашлар негизида анъанавий Шарқ адабиётшунослиги билан замонавий /арб эстетик тафаккурининг синтезини кузатамиз. Истисно тариқасида айтиш мумкинки, А. Саъдий қарашларида кўпроқ рус адабиётшунослигининг таъсири сезилса. Фитрат, Авлоний, В. Маҳмудларда жаҳон адабиётшунослиги назарий тажрибалари жадид эстетикаси призмаси остида талқин этилади.

3. Тадқиқ этилган адабий-назарий асарларда адабиёт дунёсига санъатнинг бир бўлаги сифатида қаралган ва бевосита бошқа санъат турларининг тадқиқи, таснифи ва таҳлили

⁴⁷ Маҳмуд В. Навоийгача турк адабиёти \\\ Маориф ва ы=ит\учи, 1926, 1-сон.

⁴⁸ Фитрат. Адабиёт =оидалари – 94-бет.

⁴⁹ Саъдий А.Адабиёт дарслари-62-бет.

орқали кириб борилган. Шу аснода санъатнинг келиб чиқиши, турлари, моҳияти, вазифаси каби масалалар ёритилган.

4. Адабиётнинг ижтимоий-эстетик функцияси, специфик хусусиятлари белгилаб берилган.

5. Борлиқ ва ижодкор, инсон ва адабиёт муаммолари фалсафий эстетик, психологик талқинини топган. Шу ўринда ижодий жараён билан боғлиқ масалалар ёритиб берилган.

6. Адабий тур ва жанрлар таснифига, ички моҳиятига диққат қаратилган. Ҳар қандай ёзма ва адабий жанр асосида (илдизида, ибтидосида) халқ оғзаки ижодиёти ётиши алоҳида таъкидланган.

7. Фольклор ўзига хос назарий масала сифатида ўрганилган. Буларга қўшимча равишда, жаҳон адабиётида мавжуд адабий оқимлар ҳақида қисқача бўлса-да тушунча берилган. Бадиий асар таҳлилининг йўл ва усуллари баҳоли қудрат кўрсатилган.

2000 й.

